

'בנות חורגות הן לפטרוני העיר': אזרחות שכונתית בתל אביב בתקופת המנדט

אליה אתקין

מבוא

מאמר זה מציב את האזרחות השכונתית' כמרכיב של התגבשות הזהות החברתית ביישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי (1920-1948), ודן בשכונות השוליים של תל אביב כדי לבחון את מקומן בתהליכי הגיבוש של החברה היהודית העירונית בתקופה זו, ולהראות כיצד הן תפקדו כיחידה חברתית אורגנית של הזדהות ופעילות אזרחית. פיתוחן של שכונות יהודיות חדשות בתקופת השלטון המנדטורי העצים והאיץ תהליכים רחבים של פיתוח ושינוי עירוני שעיצבו את ערי הארץ בשלהי השלטון העות'מאני.¹ מגמת הפיתוח של שכונות חדשות החלה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. בנייתן של שכונות חדשות – יהודיות, מוסלמיות ונוצריות מחוץ לעיר העתיקה של ירושלים, שהייתה אז העיר המרכזית ביישוב היהודי, מילאה תפקיד חשוב במודרניזציה ובהתרחבות של המרחב העירוני בארץ. לצד שכונות חדשות הוקמו גם מוסדות עירוניים חדשים, בעיקר עירויות, וניהול המרחב העירוני והפיקוח עליו התהדקו.² ביישוב היהודי היה לשכונות החדשות תפקיד לא רק בפיתוח מרחב המגורים, אלא שהקמתן הייתה חלק ממאמץ לשינוי כולל של סביבת המגורים היהודית וליצירת מרחב יהודי-עירוני מודרני, אם כי בשלב הראשון

1 Salim Tamari, *The Great War and the Remaking of Palestine*, Oakland 2013, pp. 38–66; ונסן למיר, ירושלים 1900: עיר הקודש בעידן האפשרויות, ירושלים 2018; Nora Lafi, 'The Ottoman Municipal Reforms between Old Regime and Modernity: Towards a New Interpretative Paradigm', *First Eminönü International Symposium, Istanbul, Turkey*, Istanbul 2007, pp. 448–455

2 Yair Wallach, *A City in Fragments: Urban Text in Modern Jerusalem*. Stanford 2020, p. 14 (להלן: ולך, עיר).

לא בהכרח לאומי.³ בתקופה זו לא היו בירושלים הפרדות חדות במגורים על בסיס לאומי, אך כן הייתה הבחנה ברורה בין בני עדות שונות בחברה היהודית.⁴ כינון שלטון המנדט וההבטחה לבניית בית לאומי לעם היהודי הגדילו את מיסודן של שכונות יהודיות חדשות בערי הארץ. תל אביב, שהוקמה כשכונה בצפון יפו ב־1909, הפכה בתוך כך למרכז העירוני העיקרי של החברה היהודית בארץ. הגידול הניכר בבניית שכונות חדשות בזכות יוזמות מקומיות התאפשר בעזרת המנגנון הציוני לרכישת קרקעות שכלל את המשרד הארץ ישראלי, הקרן הקיימת לישראל, חברת 'הכשרת הישוב' וחברת 'גאולה'.⁵ בוני השכונות נתמכו על ידי המערכת הפיננסית הציונית הארץ-ישראלית שהתפתחה והסתעפה לאורך תקופת המנדט, ושסיפקה הלוואות לבוני הבתים. מערך השכונות הגדול והמגובש ביותר היה זה שיצרה ההסתדרות בעבור חבריה.⁶ אך עם זאת, בהנהגה הרשמית של היישוב היהודי לא התגבש גוף מאוחד שטיפל בתכנון ובנייה של שכונות עירוניות, והמוסדות הציוניים התמקדו בעיקר בתכנון התיישבות כפרית.⁷ בשל כך הייתה התפתחותן של שכונות עירוניות חדשות ביישוב היהודי לאורך תקופת המנדט, ובתל אביב בפרט, מבוזרת מאד ושילבה בין תכנון 'מלמעלה' לבין צרכים פרגמטיים.⁸ שכונות יהודיות שקמו באותה תקופה נשענו על ההבטחה להקמת בית לאומי יהודי ולכן היו שותפות, במכוון או שלא במכוון, ליצירת אוטונומיה לאומית יהודית בפלשתינה-א"י, אך ההתארגנויות השכונתיות היו מגוונות למדי.

שכונת אחוזת בית נועדה, כידוע, לכוון מרחב מגורים מודרני, בודגני ואירופי השונה באופיו ממרחבים עירוניים יהודיים בגולה ואף ביפו ובירושלים. גידולו המהיר של היישוב היהודי אחרי כינון שלטון המנדט התגלם באופן מובהק בהתרחבותה של השכונה ששינתה

3 ישראל ברטל, 'היציאה מן החומות: התפשטות הישן או ראשית החדש?', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים 1989, עמ' 17-33; יהושע בן אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים 1997, עמ' 393-435.

4 ולך, עיר, עמ' 15-16.

5 על התפתחות מערכי רכישת הקרקעות בתקופת המנדט ועל פועלן של הקק"ל וחברת 'הכשרת היישוב' ראו: יוסי כץ, 'הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת הישוב: משיתוף פעולה לדרכים נפרדות ברכישת קרקעות בזמן המנדט', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948, עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא (2002), עמ' 489-515.

6 איריס גרייצר, מהשכונה אל השיכון: ההתיישבות העירונית של פועלים בארץ ישראל ושוורשיה הרעיוניים, 1920-1950, חיפה 2017, עמ' 83-85.

7 Erik Cohen, *The City in the Zionist Ideology*, Jerusalem 1970, pp. 9-23

8 אלונה נצן-שיפטן, 'מחלוקות באדריכלות הציונית: אריך מנדלסון וחוג האדריכלים של תל אביב', בתוך: רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף, תל אביב 2005, עמ' 201-229. שרון רוטברד ונתי מרום הרגישו את השילוב בין התכנון של תל אביב ולבין היעדו. שרון רוטברד, עיר לבנה, עיר שחורה, תל אביב 2005; נתי מרום, עיר עם קונספציה: מתכננים את תל אביב, תל אביב 2009 Sigal Davidi, 'By Women for Women: Modernism, Architecture, and Gender in Building', 2009 the New Jewish Society in Mandatory Palestine', *Architectural Research Quarterly*, Vol. 20, No. 3 (2016), pp. 217-230

את שמה לתל אביב, ושהוכרזה כמועצה מקומית ב־1921 וכעיר ב־1934. לגידול הדמוגרפי נלוו שינויים במרקם החיים בה, עם הפיכתה למרכז החברתי, הכלכלי והתרבותי של היישוב.⁹ דפוסי המגורים בשכונות החדשות שנוספו לעיר נקבעו על בסיס כלכלי, אידאולוגי-מפלגתי ועדתי, כשלא אחת הייתה חפיפה בין המרכיבים הללו. כך, למשל, אחוזת בית והשכונות שנבנו לידה בעשור השני והשלישי של המאה העשרים משכו אליהן את בני המעמד הבינוני והעליון, שהיו ברובם סוחרים ובעלי מקצועות חופשיים; חלקם תושבים ותיקים בארץ ממוצא ספרדי, ורבים מהם מהגרים שבאו מאירופה מהעשור האחרון של המאה התשע עשרה ואילך.¹⁰ שכונות הפועלים, שנבנו בעיר ביוזמת ההסתדרות במחצית השנייה של שנות העשרים, יועדו לציבור הפועלים המאורגן ושימשו גם את העילית של תנועת העבודה.¹¹ בנוסף להן התפתחו בשולי העיר, בקו התפר שבינה לבין יפו וכן ממזרח לה ואף בצפונה, שכונות ומתחמים של מגורי ארעי בלא תכנון, שיועדו למהגרים חסרי אמצעים וריכוזו גם רבים מבני עדות המזרח שהתגוררו בתל אביב ויפו.¹² שכונות מסוג זה הן אלה שיבחנו כאן בהרחבה.

התארגנויות מגוונות והבדלי מוצא, מעמד סוציו-אקונומי ושייך פוליטי בין השכונות היו מאפיין מהותי בהתבססות המרחב והחברה העירוניים של תל אביב. פעילותם הציבורית של תושבי השכונות השונות הושפעה מאופן ההתפתחות שלהן, ממידת הארגון המקדים שלהן, ממיקומן הגיאוגרפי ומהשייך העדתי, המעמדי והפוליטי של תושביהן. מאמר זה יראה כיצד התפתחה בשכונות השוליים של תל אביב הזדהות עם המרחב המקומי, שתרמה לעיצוב יחסי התושבים עם מוסדות ציבור שונים בעיר ובמדינה המנדטורית.

מטרת מאמר זה היא לפרוץ מעבר לדיון בשכונות פרטיקולריות ולהציע נקודת מבט הקושרת היסטוריה חברתית של שכונות שונות עם תהליכי הגיבוש של החברה העירונית בתל אביב ואף עם זו הלאומית-יישובית. המאמר מתבסס על מסמכים של ממשלת המנדט, על תיקי שכונות בארכיון עיריית תל אביב, על מסמכים של ההסתדרות ובפרט של מועצת פועלי תל אביב, ועל העיתונות היומית בעברית. ברי כי תמונת המחקר תרחב ככל שיערכו מחקרים מקבילים על ערים אחרות וכן על החברה הערבית-פלסטינית, שאינה עומדת במוקד המאמר הנוכחי.

חלקו הראשון של המאמר יציג את תרומתו המתודולוגית לשיח המחקרי ולמחקר הקיים על שכונות בארץ. בחלקו השני אציע את המונח 'אזרחות שכונתית' כמונח מארגן לדיון

9 ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה 2007.

10 יוסי כץ, 'חברת אחוזת בית 1906-1909, הנחת היסודות להקמתה של תל אביב', קתדרה, 33 (1984), עמ' 161-170.

11 Iris Graicer, 'Red Vienna and the Municipal Socialism in Tel Aviv 1925-1928', *Journal of Historical Geography*, Vol. 15, No. 4 (1989), pp. 385-401

12 על התפתחות השיכונים העירוניים בלי מעורבות ממשלתית או התארגנות יישובית אחת, ראו: Arnon Golan, 'Jewish Nationalism, European Colonialism and Modernity: The Origin of the Israeli Public Housing System', *Housing Studies*, Vol. 13, No. 1 (1998), pp. 487-949

בפעלנות היוזמת (agency) ברמה המקומית, ואבהיר את אופי הפעולה של ועדי השכונות בתל אביב בתקופת המנדט. שני החלקים הבאים יתארו את פעולת האזרחות השכונתית ו'האזרחות המדרנית', את הדרך שבה הן מנטרות את האקטיביזם של תושבי השכונות ואת המתחים החברתיים שהתפתחו בהן. החלק השלישי יתמקד בשכונות התפר שבין דרום תל אביב לצפון יפו – אלה שהוקמו בשלהי המאה התשע עשרה וסופחו בהדרגה לתל אביב בשנות העשרים של המאה העשרים, ואלה שנבנו בשנות העשרים בתפר שבין תל אביב ליפו וסופחו לתל אביב בסופו של דבר רק אחרי הקמת המדינה. חלק זה יבחן את מאבקם של התושבים לעיצוב מקומם בעיר ולשיפור תנאי חייהם, תוך שמירת הצביון הייחודי של שכונתם. החלק הרביעי יעסוק בשכונת התקווה, שנבנתה ללא שיוך מוניציפלי במחצית השנייה של שנות השלושים. תושביה ניהלו מאבקים שונים להכרה בייצוגם, והיו להם יחסים סבוכים עם מוסדות שונים ביישוב. לסיום אשוב לבחון את הזיקה שבין המרחב השכונתי למרחב הלאומי והעירוני, לאור ממצאי המאמר.

חקר שכונות

דיויד גריאוץ ומרק פיל מסכמים שמחקרים מתחום ההיסטוריה החברתית שהתמקדו בשכונות באירופה ובארצות הברית עסקו בסוגיות כמו תהליכי השינוי שחלו בהן, תנאי היווצרותן של קהילות שכונתיות, מבני מנהלה מקומית, התגבשות הזדהות חברתית ומעמדית, הגירה, מגדר ועוד.¹³ מהבחניות המתודולוגית והקונספטואלית מבקש מאמר זה להציג את תרומתה האפשרית של המסגרת האנליטית לדיון בהיבט החברתי של שכונות, כאבן בוחן לתהליכי ההתגבשות של היישוב היהודי כחברה לאומית בתקופת המנדט הבריטי. תקופה זו מזוהה בהיסטוריוגרפיה הישראלית גם כתקופת ה'בית הלאומי' או 'המדינה שבדרך'.

אחרי שבמשך שנים רבות צבעה מסגרת המחקר הלאומית את הנחות המחקר שהיו תשתית לתיאור חיי היהודים בארץ בעת המודרנית, ויצרה תמונה המאחדת קהילות וקבוצות שונות ומפרידה אותן מאחרות – בעשורים האחרונים מתאפיין חקר ארץ ישראל בשלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים בניסיון לפרק תוכנות בעניין זהויות והזדהויות בארץ, ולהרכיבן מחדש.¹⁴ מחקרים על המרכזים העירוניים הוותיקים בירושלים, חיפה ויפו, שהיו אזורים ערביים או מעורבים, מלמדים על היחסים הטובים והקרובים שהתקיימו בין יהודים (בעיקר ספרדים ובני עדות המזרח) למוסלמים ונוצרים בשלהי השלטון העות'מאני, ועל מגעים תרבותיים ואינטלקטואליים בין הקבוצות, שעיקרם בתחומי הערים.¹⁵ מונחים

David Garrioch and Mark Peel, 'Introduction: The Social History of Urban Neighborhoods', 13
Journal of Urban History, Vol. 32, No. 5 (2006), pp. 663–676

Yair Wallach, 'Rethinking the Yishuv: Late-Ottoman Palestine's Jewish Communities Revisited', 14
Journal of Modern Jewish Studies, Vol. 16, No. 2 (2017), pp. 275–294

Michelle Campus, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-* 15
Century Palestine, Stanford 2011; עידו הררי, 'אשכנזים ערבים? קרבה והתברלות ב"יישוב הישן" בירושלים', *זמנים*, 135 (2016), עמ' 22–33; בועז לב טוב, 'בילויים במחלוקת': דפוסי בילוי ותרבות

המשמשים במחקר, כמו 'בני הארץ' או 'יהודים-ערבים', אף מסמנים זהות מקומית משותפת.¹⁶ למרות שהמחקרים הללו עוסקים בערים, נקודת המוצא שלהם מתמקדת בהבחנות זהותיות הנוגעות להגירה ולזהות עדתית, והם אינם מתמקדים באופן שבו מצטלבות הבחנות אלה עם המרחב עצמו ובאופנים שבהם משמר המרחב המקומי-שכונתי הזדהות ומייצר אותה. הדיון בשכונות מצטרף למגמה מחקרית זו, המשרטטת מחדש את גבולות ההזדהות והפעילות של יהודים שחיו בערי פלשתינה-א"י בתקופה שבה הונחו היסודות להפיכת היישוב היהודי לריבוני. הוא עושה זאת דרך בחינה של הפעילות החברתית ברמה השכונתית בתל אביב. ההתמקדות בשכונה כיחידה חברתית מאפשר זיהוי של מתחים פנימיים בין קבוצות שונות בחברה העירונית, מתחים שהיו כרוכים גם ביחסן של קבוצות בחברה היהודית לציבור הערבי ביפו ובסביבותיה. הבחירה להתמקד בשכונות לא רק שממלאת לקונה במחקר הקיים, אלא שסיפר התפתחותה של היחידה הקטנה מוסיף על הסיפור הלאומי ומציג תמונה מורכבת יותר שלו. אטען כאן כי בחינה של שכונות מתוך נקודת המבט של תושביהן ועל סמך מעורבותם בהן, מרחיבה את נקודת המבט המאפיינת את 'הלאומיות המתודולוגית', שהמבנה האפיסטמי שלה רואה בלאום את היחידה הבסיסית לניתוח חברתי.¹⁷ כיוון מחקרי זה מרחיב את ההבחנה שהציע ערן קפלן במאמרו על פוסט פוסט-ציונות, שלפיה חוקרים בעת הזאת 'תוהים מה איחד את אותם ציונים וישראלים מלכתחילה, וכיצד הצליחו ליצור מדינה מתפקדת שסיפקה לאזרחיה רשת ביטחון סוציאלית כללית, כנגד הסיכויים הנמוכים לכך'.¹⁸ אך בעוד שקפלן מזהה את הציונות והישראליות כנקודת היחוס הרלוונטית, בחינת היחידה השכונתית מעלה כי היא הייתה מרכיב שיצר לכידות חברתית בין תושבי ותושבות העיר היהודיים. ההזדהות עם השכונה מבוססת על מה שזלי גורביץ' וגדעון ארן כינו ה'מקום הקטן', ולכן אינה נענית בהכרח (רק) להיגיון הלאומי.¹⁹ עם זאת, בחינת המרחב

פופולארית של יהודים בארץ-ישראל בשנים 1882-1914, כמשקפי תמורות חברתיות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2007.

16 מנחם קליין, קשורים: הסיפור של בני הארץ, בני ברק 2015; אביגיל יעקבסון ומשה נאור, בני הארץ והמזרח: יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי, ירושלים 2021 (להלן: יעקבסון ונאור, בני הארץ); הלל כהן, 'חיי ומותו של היהודי-הערבי בארץ ישראל ומחוצה לה', מולדות בגולה, עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא (2015), עמ' 171-200.

17 המונח לאומיות מתודולוגית הוצג לראשונה במאמר Andreas Wimmer and Nina Glick Schiller 'Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology', *International Migration Review*, Vol. 37, No. 3 (2003), pp. 576-610; Eran Kaplan, 'Post-Post-Zionism: A Paradigm Shift in Israel Studies?', *Israel Studies Review*, Vol. 28, No. 1 (2013), p. 148

19 זלי גורביץ' וגדעון ארן הבחינו בין ה'מקום הגדול' – 'הארץ' כמרחב היוצר זהות קיבוצית ותחושת קרבה בלתי אמצעית, לבין 'המקום הקטן' – המרחב הלוקלי, זירת חיי היום-יום, שהקרבה שנוצרה בו הייתה רבת פנים ומורכבת יותר. לדידם, מפגש בין המקום הגדול למקום הקטן עשוי ליצור הלימה, אך גם פער או שבר. זלי גורביץ' וגדעון ארן, 'על המקום: אנתרופולוגיה ישראלית', בתוך: זלי גוביץ', על המקום, תל אביב 2007, עמ' 22-73.

השכונתי מלמדת שמרחבים חברתיים אלה התעצבו תוך זיקה למתחים אתניים, תרבותיים ופוליטיים בחברה היישובית, ועל רקע התחדדות הגבולות בין שתי הקבוצות הלאומיות החיות במרחב הארץ.²⁰

ברי שגם השיח על שכונות 'מלמעלה', מטעם קובעי מדיניות ואנשי מקצוע הדנים בבנייה, פיתוח או הרס של שכונות – שיח המתקיים במאה וחמישים השנים האחרונות במסגרות בין-לאומיות ורב-לאומיות – חותר אף הוא תחת 'הלאומיות המתודולוגית' ומתבסס על תנועה של ידע ומומחים בין מרחבים אימפריאליים ומדינתיים.²¹ החל מהריסציפלינה של תכנון וכלה בשיח הענף על העיר ואתגריה – שכונות נבנות ונהרסות בהשפעת רעיונות, שיטות ותפיסות החורגות מגבולות הלאום. אך מאמר זה מתמקד בכל הקשור בתושבים, בתפיסתם העצמית ובפעלנות היוזמת שלהם בעיצוב המרחב העירוני של תל אביב.

כמה מחקרים בחנו שכונות שבהן התקיימו יחסים חברתיים החושפים, באופן כזה או אחר, מתח בין ההזדהות הלאומית להזדהויות אחרות – עדתיות, תרבותיות או מעמדיות בתקופת המנדט. כך למשל בחן משה נאור את השכונות ארד אל-יהוד וחארת אל-יהוד בחיפה, וזיהה את ייחודן כמרחבים יהודיים ספרדיים ומזרחיים שבהם התקיימו חיים משותפים של יהודים, מוסלמים ונוצרים, ונוצרה זהות יהודית-ערבית.²² אביגיל יעקבסון ומשה נאור דנו בשכונת כרם התימנים בתל אביב כ'גטו' שבו התקיימו זה לצד זה שיתוף פעולה ועימות בין יהודים לערבים.²³ איתמר רדאי חשף את החוויה של תושבי שכונת קטמון בירושלים במלחמת 1948, והראה כי היא כללה גם מתחים חברתיים בין קבוצות שונות בחברה הערבית-פלסטינית.²⁴ במחקרו האנתרופולוגי על שכונת התקווה בתל אביב התייחס טל שמור גם לזיכרון ההיסטורי של התושבים את השכונה לפני הקמת המדינה, כמקום שבו התקיימו מגעים ושותפויות בין יהודים לערבים.²⁵ גם ספרה של תמר ברגר, **דיוניסוס בסנטר**, המגולל את קורותיה של שכונת נורדיה בתל אביב, דן, בין היתר, ביחסים שבין בעלי הקרקעות הערבים לבין היהודים שהתגוררו בשכונה.²⁶ מחקרים אחרים עסקו גם בשנים שלאחר הקמת המדינה, ואלה התמקדו במה שיפעת וויס, במחקרה על שכונת

- 20 הלל כהן, **תרפ"ט: שנת האפס הסכסוך היהודי-ערבי**, ירושלים 2013, עמ' 390-396.
- 21 על ההיבטים המקומיים של הרב-לאומיות של התכנון בתקופת המנדט ראו: Liora Bigon and Yossi Katz, *Garden Cities and Colonial Planning*, Manchester 2016, pp. 123-195; Shira Wilkof, *Urban Arcadias: Émigré Experts, Spatial Knowledge, and the Rise of Zionist-Israeli Planning, 1933-1953*, Ph.D. Dissertation, University of California, 2017
- 22 Moshe Naor, 'The Sephardi and Oriental Jews of Haifa and Arab-Jewish Relations in Mandate Palestine', *Middle Eastern Studies*, Vol. 55, No. 6 (2019), pp. 1020-1036
- 23 יעקבסון ונאור, **בני הארץ**, עמ' 143-180.
- 24 Itamar Radai, 'The Collapse of the Palestinian-Arab Middle Class in 1948: The Case of Qatamon', *Middle Eastern Studies*, Vol. 43, No. 6 (2007), pp. 961-982
- 25 טל שמור, **תקווה ומלנכוליה בשולי העיר: אתניות, מרחב ומגדר בשכונת התקווה בתל אביב**, חיפה 2020, עמ' 49-69.
- 26 תמר ברגר, **דיוניסוס בסנטר**, תל אביב 1998.

ואדי סאליב בחיפה, כינתה 'שכנות דיאכרונית' בין יהודים לערבים.²⁷ נעם לשם בדק את השתמרות הנוכחות הערבית של הכפר סלמה בשכונה שהפכה לכפר שלם בתל אביב,²⁸ וראובן גפני בחן שתי שכונות עוני על קו התפר בין מזרח ירושלים למערבה, שבהן היה חילוף מגורים בין יהודים לערבים במרוצת השנים.²⁹

אזרחות שכונתית ופועלם של ועדי השכונות בתל אביב המנדטורית

המושג המשמש אותי כאן להצגת השכונה כמרחב קהילתי מובחן הוא 'אזרחות שכונתית'. הוא מתכתב עם המושג הנפוץ יותר במחקר 'אזרחות עירונית', ומציב מקבילה מקומית לאזרחות הלאומית. גיאוגרפים, אנתרופולוגים ומתכנני ערים משתמשים בו לניתוח של ערים גלובליות, הדרום הגלובלי וקהילות עירוניות של מהגרים ומיעוטים, ונעשה בו שימוש גם בניתוח המרחב הישראלי, בפרט ביחס לדרום תל אביב.³⁰ למונח אזרחות עירונית יש כמה כיוונים פרשניים, וזה הרלוונטי גם לדיון באזרחות השכונתית, ושבו אני מבקשת להתרכז, מתמקד בפעלנות היוזמת של תושבי העיר. הוא מציע בחינה 'מלמטה למעלה' ומזהה את התושבות בעיר כתהליך דינמי שבו האזרחות איננה סטטוס חוקי אלא מערכת יחסים בין התושבים לבין המרחב העירוני. בתוך מערכת יחסים זו פועלים התושבים כדי לדרוש את מה שהנרי לפבר הגדיר כ'זכות לעיר', שלטענת דיויד הארווי היא זכות קולקטיבית ביסודה.³¹ ברוח דומה הציעו גם אנחלוס דלחאניס ווינסנט למיר את רעיון ה־citadinité, התושבות העירונית, הכוללת את מערכת היחסים הדינמית של תושבי העיר אלה עם אלה, ועם ערים, בניתוח המרחב העירוני של ירושלים בראשית המאה העשרים.³² לדידם, אותה תושבות

- 27 יפעת וויס, ואדי סאליב: הנוכח והנפקד, ירושלים 2007.
- 28 Noam Leshem, *Life after Ruin: The Struggles over Israel's Depopulated Arab Spaces*, Cambridge 2017
- 29 ראובן גפני, 'חיים ב"שדה הדמים": יהודים, ערבים ושוב יהודים בשכונת שמאעה (שערי ציון) בירושלים, 1900-1970', קתדרה, 161 (2016), עמ' 85-116; הנ"ל, 'למרגלות העיר ובין הגבולין: שכונת ג'ורת אלענב בירושלים כמשקפת שינויים גאוגרפיים-היסטוריים בלב ירושלים', אופקים בגאוגרפיה, 84 (2013), עמ' 23-40.
- 30 Nir Cohen and Talia Margalit, "There Are Really Two Cities Here": Fragmented Urban Citizenship in Tel Aviv', *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 39, No. 4 (2015), pp. 666-686; Oren Yiftachel and Nir Cohen, 'Defensive Urban Citizenship: A View from Southeastern Tel Aviv', in: Anjali Karol Mohan et al. (eds.), *Theorising Urban Development from the Global South*, Cham 2021, pp. 149-174
- 31 City-Zen וטוענים שגם בעידן המודרני והגלובלי ערים, יותר ממדינות, מאופיינות באתוס עירוני המשותף לתושביהן. Daniel Bell and Avner De-Shalit, *The Spirit of Cities: Why the Identity of a City Matters*, in a *Global Age*, Princeton 2011, pp. 1-17
- 31 David Harvey, *Rebel Cities: from the Right to the City to the Urban Revolution*, London 2012, p. 4
- 32 Angelos Dalachanis and Vincent Lemire, 'Introduction: Opening Ordinary Jerusalem', in: Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (eds.), *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New*

עירונית הייתה משותפת למוסלמים, נוצרים ויהודים, והיא מעידה שההזדהות עם המרחב העירוני חצתה גבולות אתניים ולאומיים. לעומת זאת – האזרחות השכונתית, כפי שאני מבקשת להציגה כאן, הייתה אקסקלוסיבית יותר והתבססה בה בעת על חיבורים והפרדות. הילה צבן, המשתמשת במונח אזרחות שכונתית לתיאור מעורבותם של תושבי שכונת בקעה בירושלים בתכנון השכונה, מסבירה שהוא מתייחס ל'ממשל מקומי שכונתי, שהופך את השכונה לקהילה פוליטית'.³³ כן היא מבהירה שהאזרחות השכונתית עשויה לחרוג מסוגיות של חיי היומיום ולגלוש לנושאי מדיניות 'גדולים', כמו השאלה למי שייכת השכונה או העיר ומה המשמעות של שייכות זו.³⁴ לפי צבן, 'אזרחות שכונתית משמעה פרקטיקה חברתית פעילה של אנשים שהם חברים בקהילה המכונה "שכונה"'.³⁵ בחינה שלה מראה כיצד השתתפות פוליטית של אזרחים נעשית, נראית ונשמעת.³⁶ בהתבסס על רעיון האזרחות השכונתית אני מציעה שהנסיבות ההיסטוריות, הקולוניאליות והלאומיות של פלשתינה-א"י המנדטורית הפכו שכונות בתל אביב למוקדים של יצירת הזדהויות ושל פעולה אזרחית. האזרחות השכונתית מצביעה לא רק על זיקה חזקה של תושבים לשכונתם, אלא גם מעידה כי לפי ראייתם, היותם תושבים בהן מעניקה להם זכות לנסות להשפיע על מוסדות השלטון העירוני והארצי. היא משתקפת בהתנהלותם מול העירייה, מוסדות המדינה המנדטורית והגופים הציוניים-יישוביים במקביל.

צמיחתן של שכונות בפלשתינה-א"י ובתל אביב בפרט, בין אם תוכננו מראש כשכונות נוחות מודרניות ובין אם היו שכונות צריפים שנבנו ללא תכנון מוסדר, לוותה בהתפתחותם של מוסדות מקומיים שארגנו את החיים בהן. אלה נחלקו למוסדות שמטרתם הרשמית ניהול השכונה, ולגופים כלכליים וחברתיים אחרים כמו חנויות מכולת ומאפיות, מוסדות דת ותרבות, בתי כנסת וספריות. ביחס למוסדות מהסוג הראשון, יש דמיון רב באופן שבו קהילות שכונתיות שונות ניהלו את עצמן: הן הקימו גוף ייצוגי – ועד השכונה – שתיווך בינן לבין הרשויות ועסק בשימור אורח החיים בשכונה ובקידום המטרות של תושביה.³⁷ שכונות שהתארגנו מראש כחברה או אגודה חוקית קבעו בתקנון את מעמדו הרשמי של הוועד, כמתחייב מפקודת האגודות השיתופיות.³⁸ כך, למשל, נכתב בתקנון שכונת צ'לנוב שהקימו כמה יזמים בראשית שנות העשרים:

Archives, Revisiting a Global City, Boston 2018, pp. 6–8

- 33 הילה צבן, *אזרחות שכונתית: השתתפות אזרחית ושיתוף של אזרחים בשכונת בקעה בירושלים*, ירושלים 2011, עמ' 10.
- 34 שם, עמ' 7.
- 35 שם, עמ' 11.
- 36 שם, עמ' 9.
- 37 שלמה חסון, 'ההתארגנות השכונתית בראייה היסטורית', בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), *המדיניות הציבורית בישראל*, ירושלים 1999, עמ' 69–94.
- 38 ראו: 'פקודת האגודות השיתופיות', *העתון הרשמי*, 27.12.1933, פרק כד, עמ' 336.

הועד ממשש ביאת כח [כך במקור] רשמית של האגודה לפני כל המוסדות הממשלתיים, הצבוריים והעירוניים, קורא להאספות הרגילות ולאספות יוצאות מהכלל של חברי האגודה [...] מוציא לפעל את כל ההחלטות של האספות האלה ומחליט על קבלה של חברים חדשים לאגודה.³⁹

גם בשכונות שהתפתחו בלי ארגון מרכזי, ושאינן עדויות לקיומו של תקנון שכונתי מוסדר בהן, אפשר למצוא פעילות ענפה של ועדים.

תדירות פעולתם של הוועדים ומאפייניה השתנו משכונה לשכונה. הן הושפעו ממספר התושבים וממעמד הסוציו-אקונומי, אך גם מהאופי, הפניות והעניין של חברי הוועד עצמם, שפעלו בהתנדבות.⁴⁰ חלק ניכר מפעילות הוועדים הוקדש לטיפול בצרכי הפיתוח המקומיים, במחסור בתשתיות או במצבן הרעוע, בבקשות לסיוע כספי בהקמת מוסדות או לשיפור החינוך בשכונה. חברי הוועד, שכאמור קיבלו בפועל את רוב ההחלטות על ניהול השכונה וקידום צרכיה, מיענו את בקשותיהם לכל הגופים המוסדיים האפשריים: עיריית תל אביב, גופים ציוניים-יישוביים כמו הוועד הלאומי או ועד החינוך, ונציגי ממשלת המנדט: נציגי המחוז, המחלקה המשפטית ואף הנציב העליון. לעיתים מילאו הוועדים תפקיד של מערכת ממשל בזעיר אנפין, שהיוותה רשות מחוקקת (באמצעות תקנון השכונה), מבצעת (אכיפת התקנון וניהול השכונה), ושופטת (דרך בית דין מקומי או באמצעות הכתבת הערכאה שתדון בעניינים משפטיים). הבדלים בדרכי הניהול של ועדים שונים נוצרו בגלל גישות שונות להלכה ולמסורת היהודית, או בשל נוכחותו של רכיב ארגוני ברור בהקמת השכונה. כך למשל – קהילות שתושביהן היו בעיקר יהודים שומרי מצוות התבססו לא אחת על הלכות וקביעות של פוסקי הלכה, בעוד ששכונות הפועלים הסתייעו במוסדות ההסתדרות ובמנגנוניה לשם ניהולן השוטף.⁴¹

דוגמה מפעילותו של ועד שכונת ברזילי, שהוקמה בתל אביב במחצית השנייה של שנות העשרים,⁴² ממחישה את פעלתנותם של ועדי השכונות ומראה שגם בשכונות קטנות מאוד, שבהן לא פעל ועד באורח קבע, מצאו התושבים דרך למנות נציגים לשם פנייה לרשויות.⁴³

39 תקנות אגודת שכונת צ'לנוב [ללא תאריך], ארכיון עיריית תל אביב (להלן: אעת"א), תיק: 2207-04 ב'.
40 כך למשל מילא ויקטור כהן את תפקיד מזכיר הוועד בשכונת בת גלים בחיפה במשך כשני עשורים. עורך הדין ולימים ראש העירייה (1944-1945) דניאל אוסטר, היה ראש ועד שכונת רחביה בירושלים במשך עשור. האגרונום ד"ר יצחק לוי יזם את הקמת שכונת תלפיות בירושלים ועמד בראש הוועד שלה מהקמתה ב-1922 ועד 1932. בחיפה עמד המהנדס שמואל (יוסף) פבונר בראש ועד הדר הכרמל במשך שש שנים.

41 דוגמאות לתקנוני שכונות: בנימין קלוגר, ירושלים שכונות סביב לה: השכונות מחוץ לחומה בשנות תר"כ-ת"ש יסודן ומפעלן, מייסדיהן ומתיישביהן בצירוף פנקסי התקנות, ירושלים 1979; קובץ שכונות העובדים, תל אביב 1927.

42 'ביפו ובתל אביב', הארץ, 7.12.1925.

43 ראו למשל: מוועד שכונה ב', הסתדרות מרכז בעלי מלאכה, לראש עיריית תל אביב, 10.7.1929, אעת"א; מוועד שכונת נווה שלום לנציב מחוז הנגב ויפו בעניין תיקונים ושיפורים בשכונה, 29.4.1929, שם;

מכתב זועם שכתבו נציגי השכונה לעיריית תל אביב בנובמבר 1930 לווה בייפוי כח עם עשרים חתימות המאשרות לשלושה מחבריהם 'להגיש את דרישותינו לפני הנהלת העירייה וגם לנהל משא ומתן בכל הענינים הנוגעים לשכונה ותושביה'. במכתב התלוננו השלושה כי העירייה הכריזה על גביית מיסים מתושבי השכונה, למרות שלא עשתה למענם כל פעולה שתצדיק זאת:

שכונה, הטובעת בזבל ובוץ ללא כל דרך, ושכיל במצב סניטרי איום, ללא מאור כל שהוא ללא כל נקיון אלמנטרי, בימות הגשמים המצב רע פי כמה. מי הגשמים עומדים באמצע הרחובות, במשך כל החורף, מה שמונע כל חבור עם העיר ואפילו מבית לבית, מפני הבוץ הנורא המשתרע בשכונה, קל להבין שבמצב המתואר לעיל שכונתנו משמשת קן לכל מיני מחלות, ופגעים רעים, מלריה, יתושים, קונצרטים של כל מיני צפרדעים בלילות, אלה הם הופעות בכל יום, חושך מצרים השורר בלילה משלים את תמונתנו. נוסף על זה תובעת העריה ממנו תשלום מסים עוד מת' [תאריכים] אלו ש"ז [שנה זו], מה שלפי דעתנו אין לה שום הצדקה כל שהיא.⁴⁴

להלן אתמקד בשלוש פרשות החושפות את המתחים העירוניים-לאומיים כפי שהשתקפו בדיונים על הזיקות בין תל אביב לשכונות שסבבו אותה: הראשונה היא שאלת סיפוחן של השכונות שנבנו מצפון ליפו בשלהי המאה התשע עשרה, והכללתן של קבוצות 'לא מודרניות' של ספרדים ובני עדות המזרח שהתגוררו בהן במרחב ובתרבות העירוניים, בעקבות הפיכת תל אביב למועצה עצמאית בתחום יפו ב-1921. השנייה היא שאלת מעמדן של השכונות היהודיות שהוקמו מדרום לתל אביב, בשטחה של עיריית יפו, בשנות העשרים – פלורנטין, שפירא, מכבי א' וגבעת הרצל, שבהמשך ביקשו להסתפח לעיר. השלישית היא שאלת הניהול העצמי והפעילות של ארגונים שונים בשכונת התקווה, שהוקמה ממזרח לנחל איילון (ואדי מוצררה), ובעת הקמתה לא השתייכה לתל אביב או ליפו.

המקרה של השכונות בשולי תל אביב מאיר את הפעילות של תושביהן לא רק כביטוי לאזרחות שכונתית אלא גם כביטוי של 'אזרחות מרדנית', זו שהציג האנתרופולוג ג'ימס הולסטון ביחס לשכונות העוני שהתפתחו בערים גדולות כברזיל משנות השבעים.⁴⁵ הולסטון הראה כי בפריפריה העירונית, שתושביה נבדלים בזכויותיהם הפוליטיות ובגישה לקרקע ולשירותים, ושמעמדה החוקי מעורער, נוצרות פרקטיקה אזרחית ותפיסת זכויות מסוג חדש, בדמות האזרחות המרדנית המערערת על הבדלים אלה. בהמשך לכך זיהה הולסטון את האזרחות המרדנית כמערכת יחסים בין התושבים לגורמים שונים המעצבים את המרחב

מועד שכונת אפ"ק לראש עיריית ת"א 6.8.1930, שם, 2207-04 ב'.

שם. 44

James Holston, *Insurgent Citizenship: Disjunctions of Democracy and Modernity in Brazil*, 45
Princeton 2008

העירוני, וכפרטיקות של חיי היומיום הנטועות בהקשר היסטורי ספציפי. במקרה של האזרחות המרדנית אין מדובר רק בגילויי התנגדות, אלא בפעולות אזרחיות המציבות חלופה לסדר החברתי הקיים ולהגיונות שעל פיהם הוא מתנהל.⁴⁶

אזרחות שכונתית ואזרחות מרדנית בשוליים הדרומיים של תל אביב

כבר בראשית ימיה של תל אביב עמלו מייסדי אחוזת בית על יצירת תקנון לניהולה, ומינו ועד שיהיה אמון עליו.⁴⁷ האזרחות השכונתית ופעילות ועדי השכונות בעיר שיקפו את היחסים המורכבים של הקהילות המקומיות עם ההנהלה העירונית ועם הקהילה הלאומית, שהלכו והתגבשו בתקופה זו. הן חשפו גם פן נוסף של חיי היומיום בשולי העיר.⁴⁸

ב־1921, עם ההכרזה על תל אביב כמועצה מקומית עצמאית הפועלת תחת עיריית יפו, החל דיון על קו הגבול בין יפו לבין המועצה המקומית החדשה שניהל ועד תל אביב.⁴⁹ בעקבות ההכרזה הפסיקו השכונות היהודיות הסמוכות לתל אביב – נווה צדק, נווה שלום, אוהל משה, אחווה, מחנה יוסף, כרם התימנים, מרכז בעלי מלאכה ונורדיה, לקבל שירותים מיפו והחלו לקבלם מהמועצה המקומית תל אביב. אך עד מהרה התעוררו חילוקי דעות על האיחוד בין נציגי השכונות, שניהלו נשא ומתן בשמן, לבין ועד תל אביב.⁵⁰ הדיונים על צירוף השכונות נמשכו כשנתיים, וכללו חוסר הסכמות בנוגע לגובה המיסים העירוניים, הרכוש הציבורי ושמירת שבת בפרהסיה. מאיר דיזינגוף, יושב ראש ועד תל אביב, ניסח את המאבק במונחים האוריינטליסטיים שהיו מקובלים אז כ'התנגשות בין שכונה, שסדרי הניהול בה הם 'אירופים', לבין שכונות, שבהן שולטת 'פסיביות מזרחית', והגדיר את בקשת הסיפוח כ'רבולוציה של השכונות נגד המטרופוליין'.⁵¹ ישיבה של נציגי השכונות קבעה ש'אי אפשר לדבר על ספוח השכונות לעיריית תל אביב הנוכחית, אלא השאלה היא ליצור עיריה חדשה על יסודות צודקים ואליה תכנסנה כל השכונות וגם שכונת תל אביב בתוכה'.⁵² בסופו של דבר הושגה ב־1923 פשרה והוסכם על צירוף השכונות למועצה המקומית: נווה

46 שם, עמ' 3–35.

47 לתקנון אחוזת בית ראו: אלתר דרויאנוב (עורך), ספר תל-אביב, תל אביב 1936, עמ' 156.

48 על מגעים בין יהודים לערבים בשולי העיר ראו: דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, ירושלים 2008, עמ' 241–290; תמי רוז, 'הוריות-ערביות? אתניות, לאומיות ומגדר בתל אביב המנדטורית', תיאוריה וביקורת, 38–39 (2011), עמ' 137–160.

49 על המורכבות והמקורות של קביעת קו הגבול בין יפו לתל אביב באזור שכונות נווה שלום ומנשיה ראו: אור אלכסנדרוביץ', 'גבולות של נייר: ההיסטוריה המחוקקת של שכונת נווה שלום', שם, 41 (2013), עמ' 165–197.

50 מאיר דיזינגוף, 'על הרבולוציה בתל אביב', הארץ, 28.12.1922.

51 יעקב שביט וגרעון ביגר, ההיסטוריה של תל אביב: משכונות לעיר, תל אביב 2001, עמ' 163, הערת שוליים 22 המפנה ל' סוקר ויצחק לופבן, 'ענייני השעה', הפועל הצעיר, חוב' 31–32, דצמבר 1923.

ראו גם: אילן שחורי, חלום שהפך לכרך: תל אביב, לידה וצמיחה – העיר שהולידה מדינה, תל אביב 1990 (להלן: שחורי, חלום), עמ' 193–214.

52 'אספות השכונות ש"ע' תל אביב', הארץ, 4.12.1922.

צדק הצטרפה ראשונה ואחריה באו שכונות אחרות. נווה שאנן, לעומתן, החליטה להישאר תחת עיריית יפו.⁵³ הנקודה החשובה לענייננו היא התפקיד החשוב שמילאו נציגי השכונות בדיון על המבנה המוניציפלי שאליו השתייכו, במידה שגרמה לדיזנגוף לגלות כי ה'פסיביזם המזרחי' שיוחסה להם הייתה אקטיביסטית, ולזהות בשכונות כוח מהפכני מאיים. הבחירות הראשונות למועצת העיר, שנערכו ב-1924, שיקפו גם הן את מאבקי הכוחות בין השכונות הסמוכות לתל אביב, שחלקן היו ותיקות ממנה, לבין תל אביב. שיטת הבחירות שעליה הוסכם היא עדות נוספת לכך שבחברה העירונית המתפתחת היו השכונות יחידות הבסיס להשתתפות אזרחית במוסדות השלטון. האינטרסים של כל אחת מהן היו שונים, ולכן היה חשוב להעניק ייצוג הולם לכל אחת מהן. הבחירות התבססו על העקרונות הבאים: כל שכונה תעמיד כמה מועמדים בהתאם למספר בעלי זכות הבחירה הרשומים בה, הבחירות תערכנה בכל שכונה בנפרד, ובכל שכונה תהיינה בחירות יחסיות. פעילותן של השכונות הוותיקות מול העירייה לא הסתיימה עם סיפוחן לתל אביב. בקיץ 1946 בחרו השכונות הוותיקות שבדרום-מערב העיר – מחנה יוסף, שכונת אהרן, אהל משה, מחנה יהודה, נווה צדק ונווה שלום, ועד בן תשעה חברים שייצג אותן בפני העירייה. בפנייתו אליה הביע הוועד את התמרמרות התושבים בשל הזנחת סביבת מגוריהם על ידיה, ותבע ממנה לסלול כבישים ולהקים גנים ציבוריים:

אמנם, עלינו להודות לכם על רשת הביוב שהתקנתם וגם זה הודות ללחץ דרישותינו, אבל למרות זאת נשאר הרושם, כי השכונות הנ"ל בנות חורגות הן לפטרוני העיר [...] ברגע זה שהננו כותבים מכתב זה, אנו תמהים על סבלנותנו לסבלנו הרב זה שנים. מדוע שתקנו עד כה והשלמנו עם העזובה שנים כה רבות. אין אנו יודעים בדיוק מהיא [כך במקור] סבת ההתעוררות הזו הדורשת שפור השכ' הנ"ל לטובת תושביהן ולטובת פטרוני העיר. יתכן, כי אחת הסבות היא העובדה, כי בתנופה ובמשנה מרץ מתקינים רשת ביוב וסוללים כבישים בשכ' המפגרות ובמשכונות העוני של העיר השכנה והננו חושבים כי אדוני העיר לא ישלמו עם זה להשאיר את השכ' הנ"ל מפגרות למפגרים.⁵⁴

המכתב ביטא את תחושת הקיפוח שליוותה את תושבי השכונות לאורך שנים. לתפישתם דווקא עיריית יפו, שאליה השתייכו בעבר, עשתה יותר מעיריית תל אביב לפיתוח שכונותיה. המכתב שיקף את העובדה שלמרות שהשכונות השתייכו לעיר העברית החדשה מזה כשני עשורים, יחידת ההזדהות וההשתייכות של תושביהן הייתה ונותרה שכונת מגוריהם ולא העיר שהם נחשבו לתושביה. תחושות דומות אפיינו גם את תושבי השכונות היהודיות

53 שחורי, חלום, עמ' 211.

54 מוועד השכונת מחנה יוסף לראש מועצת עיריית ת"א ישראל ווקח, 25.10.1946, אעת"א, 2209-04 ב'.

ביפו, כפי שהראה תמיר גורן וכפי שאפרט בהמשך.⁵⁵ העובדה שתושבי השכונות הללו היו ברובם ספרדים ובני עדות המזרח הייתה חלק מהמקור למחלוקת בינם לבין עיריית תל אביב, ותרמה לכך שתושביהן הרגישו כבנים חורגים שלה. יעקבסון ונאור עמדו על כך שתושבי שכונת כרם התימנים והשכונות הסמוכות לה המשיכו באותן שנים לקיים קשרים ומגעים עם תושבי יפו, שחלקם היו שכניהם הקרובים והמפגש עמם היה יומיומי.⁵⁶

בעוד ששכונותיה הוותיקות של יפו, שהוקמו לפני תקופת המנדט, הפכו רשמית לחלק מתל אביב, שני גושי השכונות החדשים יותר שהוקמו בפריפריה הדרומית והמזרחית של העיר בשנות העשרים והשלשים, פלורנטיין ושפירא, השתייכו הלכה למעשה לשטח השיפוט העירוני של יפו ושילמו מיסים לעירייתה.⁵⁷ שגרת חייהם של תושבי שכונות אלה הייתה נטועה בתל אביב והם קיבלו מגוון של שירותים מעירייתה ובהם חינוך ובריאות. כפי שהראה גורן, השייכות המוניציפלית של שכונות אלה העסיקה את תושביהן, את עיריות תל אביב ויפו, את המוסדות הציוניים ואת ממשלת המנדט מ-1934 ועד לסיום השלטון הבריטי. אירועי 1936-1939 והפגיעה במצב הביטחוני הביאו רבים מתושבי השכונות הללו להימלט זמנית לתל אביב, והעצימו את שאיפתם להסתפח אליה רשמית.⁵⁸ ב-11 בינואר 1941 הודיעו 'התאחדות בעלי הבתים והמגרשים' ו'ארגון התושבים והדיירים של השכונות העבריות ביפו' על הקמת 'הועד המאוחד של השכונות העבריות בשטח יפו', שאיחד את 'התאחדות בעלי הבתים והמגרשים' ואת 'ארגון התושבים והדיירים של השכונות העבריות ביפו'.⁵⁹ הבסיס לשותפות בין השכונות היה הסכמה על הצורך בשיפור השירותים העירוניים ופתרון סוגיית מעמדן המוניציפלי. פרוטוקול מפגישת ראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח, עם באי כוח ועד השכונות ביפו ביוני 1943, מלמד כי הם לא היו תמימי דעים באשר לפתרון הראוי לשכונותיהם. חלקם צידדו בסיפוחן לתל אביב וקבלו על ההזנחה של עיריית יפו, והיו מי שסברו כי יש לשפר את מצב החינוך בשכונות באמצעות הסכמים עם עיריית יפו. אחרים גרסו שיש לפעול להקמת מועצה מקומית נפרדת, ולא לחבור לאף אחת מהעיריות.⁶⁰ מצדדי הסיפוח הפיצו בשכונות כרוזים כדי לעורר את התושבים לפעול למענו,⁶¹ בעוד שמתנגדיו (שהיו כנראה בעלי בתים שחששו מהגדלת המס שתיגזר מהסיפוח) ניסחו עצימה שבה דרשו שלא להסתפח לעיריית תל אביב.⁶² ביולי 1943 פנה 'הוועד המאוחד

55 תמיר גורן, 'יהודי יפו ושאלת הסיפוח 1936-1939', ציון, עט (2014) (להלן: 'גורן, יהודי יפו'), עמ' 511-512.
 56 יעקבסון ונאור, בני הארץ, עמ' 163-180.
 57 Tamir Goren, 'Annexation or Separation? The Municipal Status of the Jewish Neighborhoods of Jaffa, 1940-1944', *Israel Studies*, Vol. 2, No. 21 (2016), pp. 77-101
 58 גורן, יהודי יפו, עמ' 507-531; חיים פיירברג, 'חברה עירונית במשבר: היווצרותה של "הבעיה המזרחית" במרחב תל-אביב ויפו בעת מאורעות תרצ"ו (1936)', *סוגיות חברתיות בישראל*, 1 (2006), עמ' 171-207.
 59 הודעה ברבר 'הועד המאוחד של השכונות העבריות בשטח יפו', אעת"א, 2208-04 ג'.
 60 פרוטוקול מפגישת ראש העירייה ובאי כוח ועד שכונות יפו, 18.6.1943, שם.
 61 אל תושבי השכונות העבריות בגבול יפו (ללא תאריך), שם.
 62 פרוטוקול ועד המצב בנושא השכונות היהודיות אשר בשטח יפו, 15.7.1942, שם.

של השכונות העבריות בשטח יפו' למשה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, והצהיר כי הוועד הגיע למסקנה שהפתרון היחיד לבעיית השכונות הוא סיפוח לתל אביב.⁶³ ממשלת המנדט החליטה להותיר את הדיון על הסכם הסיפוח למשא ומתן בין עיריית תל אביב ומוסדות היישוב לבין עיריית יפו, וסיפוח השכונות יצא לפועל בסופו של דבר רק אחרי הקמת המדינה.⁶⁴

מדוגמאות אלה עולה שבדיונים שונים על סיפוח שכונות לתל אביב שימשו ועדי השכונות כסוכני פעולה אזרחית, שאפשרו לתושבים להתאחד ולפעול לשינוי המרחב ותנאי המגורים שלהם. הדיונים מלמדים גם שההזדהות השכונתית לא תמיד חפפה ההזדהויות עירוניות או לאומיות, ושלתושבי השכונות לא הייתה ההצטרפות לעיר העברית מובנת מאליה. מנגד, גם לעיריית תל אביב הייתה עמדה מורכבת בעניין שכונות שתושביהן נתפשו כבעלי מאפיינים עדתיים, משום שהם לא תאמו בתרבותם ובמנהגייהם את אורח החיים של יוצאי מרכז אירופה שהיו רוב בולט בין המהגרים שהתיישבו בעיר בתקופת המנדט.⁶⁵ מעורבותם של נציגי השכונות בשאלת סיפוח כראשית שנות העשרים ובשנות הארבעים מגלה מה ביקשו תושבי השוליים, הן הגיאוגרפיים, באזור החוצה בין יפו לתל אביב, והן הסוציו-אקונומיים, בכל הנוגע לשכונותם.

שכונת התקווה ופועלם של התושבים חסרי השיוך המוניציפלי

עדות נוספת לדמותן של האזרחות השכונתית והאזרחות המרדנית הייתה שכונת התקווה, אחת משכונות העוני הצפופות שצמחו בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט, שאף הפכה לסמל שלהן.⁶⁶ היא נבנתה ביוזמה פרטית במחצית השנייה של שנות השלושים, בימי המרד הערבי, סמוך לכפרים סלמה ויאזור ומחוץ לשטח 'תכנית בניין העיר' של תל אביב ושל יפו. היא התפרשה על שלושה גושים, שניים המופיעים ברישומים הממשלתיים כשטחי הכפר סלמה ואחד בשטחי הכפר יאזור.⁶⁷ בהיותה מחוץ לשטח מוניציפלי, אף עירייה לא עסקה באופן סדיר בטיפול ואסדרה של תחומים שבליבת הניהול של ערים מודרניות הקשורים אליה. הדבר הביא לכך שהתושבים, שהתגוררו בבתים זעירים בבנייה צפופה והיו ברובם ספרדים ותימנים משכבות סוציו-אקונומיות נמוכות, פיתחו ניהול מקומי עצמי וצברו מרירות כלפי עיריית תל אביב וגופים יישוביים אחרים, כמו ההסתדרות.⁶⁸

63 מהוועד המאוחד של השכונות העבריות בשטח יפו למשה שרתוק, 25.7.1943, שם.
 64 על הפעילות האזרחית בשכונות העוני בתל אביב בשנות החמישים ראו: Paula Kabalo, 'Civic Awareness and Associations in Israel's Underprivileged Sectors in the 1950s-1960s', *Israel Studies Review*, Vol. 33, No. 3 (2018), pp. 30-38.
 65 עפרה טנא, הבתים הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט, בני ברק 2013, עמ' 8-10.
 66 להלן: שביט וביגור, מעיר מדינה לעיר במדינה, עמ' 202.
 67 מסגן מנהל מחוז תל אביב לסגן מנהל מחוז רמלה, נובמבר 1947, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), מ-1783/3.
 68 על הרכב האוכלוסייה בשכונה ראו: מרים גורונצ'יק, 'בשכונת התקווה', דבר, 11.1.1937; פנייה של נציגי

בראשית שנות הארבעים הקימו התושבים ועדת בחירות וחברו חוקת בחירות, ולאחר מכן בחרה אספת הגברים בשכונה ועד מקומי. התושבים פנו לקצין המחוז, הודיעו לו על הליך הבחירות וביקשו שהוועד יוכר באופן רשמי על ידי שלטונות המנדט.⁶⁹ גם קבוצות שונות שהיו מסוכסכות ביניהן פנו לקצין המחוז בבקשה לקבל הכרה כנציגות התושבים.⁷⁰ למרות נכונותו להכיר בוועד, היעדרה של רשות מוניציפלית ואי ההסכמה בין התושבים הניעו את קצין המחוז למנות מוכתר אחראי לניהול השכונה, החלטה שעוררה גל של פניות לרשויות. תחילה לא נבחרו המוכתרים באופן דמוקרטי אלא בהמלצת ועד השכונה. ב-1942, עם פרסום 'פקודת המוכתרים', הופקד ניהול שכונת התקווה, בהמלצת הוועד, בידי המוכתר ישעיהו ישראל.⁷¹ לצדו פעלה ועדה שהוכרה על ידי קצין המחוז, ניהלה את ענייני הציבור ושימשה כוועדה לכניין ערים ובית דין לשכר דירה.⁷² לשם קידום השכונה ושינוי מצבה נקטו התושבים בעוד אמצעים אזרחיים כמו מכתבים לרשויות, הפגנות, חיבור עצומות והקמת ועדות מקומיות בשכונתם. הם פנו לעיריית תל אביב בבקשות לטפל בניקיון, לדאוג לאספקת מים ולהסדיר תחבורה, ופניותיהם אלה, כמו גם פניות בנושא החינוך המקומי, הגיעו גם לממשלת המנדט ולוועד הלאומי.⁷³

הניכור שחשו התושבים כלפי מוסדות היישוב השתקף ביחסיהם עם ההסתדרות. בשנות קיומה הראשונות לא התקיימה בשכונת התקווה כל פעילות מטעם מועצת הפועלים של תל אביב. בסיכום שיחה של ישראל ישעיהו-שרעבי, מנהל 'המחלקה ליוצאי תימן ובני עדות המזרח' בוועד הפועל של ההסתדרות, עם מרדכי נמירובסקי (נמיר) בראשית 1940, צוין כי 'שכונת התקווה המונה כמה מאות משפחות פועלים – מוזנחת ומודרת מכול פעולה ארגונית ותרבותית וכך גם שאר פרברי העיר שבהם מרכזים יוצאי ארצות

בית החינוך התלמודי בשכונה ב-22.5.1945, א"מ, גל-1855/5; תכתובת של פקידי ממשלה ב-8.9.1945, שם, מ-1783/34.

69 תזכיר שנשלח לראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח, בנושא 'בעיות בשכונת "התקווה" ואגפיה', אעת"א, 2209-04 ג'. בתגובה להודעת השכונה על הקמת ועדת בחירות וחבורה של חוקת בחירות, השיב קצין המחוז במרץ 1940 שהוא אינו יכול לאשר את קיום הוועדה כי הממשלה אינה מפקחת על פעילות מסוג זה. א"מ, מ-1783/34.

70 מינוי מוכתר היה מוצא אחרון. קצין מחוז המושבות של תל אביב הבהיר במכתב לוועד שכונת התקווה ועזרה ב-2 בדצמבר 1941 כי 'למרות כל המאמצים של משרד זה להשכין איזה סדר בשכונתכם ולהפעיל את הוועד, לדאבוננו הגדול עלו כל מאמצי המשרד הזה בכוונים הנ"ל בתוהו, ושום תועלת וסדר לא יצא מכל הפגישות שהיו בין קציני המחוז ובין באי כח השכונות התקווה ועזרה', שם, מ-1783/34.

71 אין מדובר בישראל ישעיהו-שרעבי שיוזכר בהמשך.

72 מוועד שכונות התקווה ועזרה לקצין מחוז המושבות, 29.12.1941, שם, מ-1783/34.

73 למשל: 'לכבוד מעלתו קצין המחוז מושבות תל אביב, צעקת תושבי שכ' עזרה ב' אנשים נשים וטף', 12.5.1941, שם; מיחזקאל שושני לקצין מחוז תל אביב, 21.12.1943, שם; 'בעיריית תל אביב – תושבי שכונת התקווה דורשים מים', הצפה, 12.7.1944; 'מצוקת "התקווה" נגולה לפני באי כח הציבור', משמר, 31.12.1944; מארגון עולי טורקיה 'קדימה' להנהלת הוועד הלאומי בירושלים, 10.10.1944, א"מ, גל-1855/5.

המזרח⁷⁴. בישיבה הראשונה של פועלים חברי הסתדרות בשכונת התקווה, בדצמבר 1941, השתתפו 150 חברות וחברים ובפרוטוקול נרשמו תלונותיהם: אימהות לילדים חולים נאלצות לצעוד הלוך וחוזר כדי להגיע למרפאת קופת חולים בנווה שאנן ולרכוש מצרכים ממחסני 'משען'; פועלים נאלצים לבזבז זמן וכסף על נסיעה ללשכה למחסרי עבודה בתל אביב כדי להירשם בה. המשתתפים, ששילמו מסי חבר וראו בעצמם חברי הסתדרות לכל דבר, חשו מרירות על היעדר הפעילות בשכונתם. הם מחו על כך ש'לא רק חברי הסתדרות צריכים להיות בשכונה אלא צריכה לבא גם ההסתדרות בעצמה'⁷⁵. דבריו של אחד מהם הבהירו שהמרירות הייתה מלווה בתחושות קיפוח ואפליה: 'אולי מזניחים אותנו משום שאנו עדות המזרח? בטוחני שאלו היתה שכונה זו מאוכלסת צבור לא מעדות המזרח, היו מתחשבים אתה ושמים לב אליה כראוי'⁷⁶. בישיבה הוחלט על הקמת ועד פועלים מקומי, שאליו נבחרו שבעה חברים שהיו אמורים לטפל בכל הנוגע לחיי החברים בשכונה, מלבד בענייני עבודה.⁷⁷ תלונות התושבים ושיקולים פוליטיים הניעו את ההסתדרות להגביר את מעורבותה בשכונה, והניצן הראשון לכך היה הקמתו של מועדון לילדי המקום שנפתח בסוף 1943 בסיוע מועצת הפועלות.⁷⁸ במכתב למזכירות מועצת פועלי תל אביב ממאי 1943 פירט ישראל ישעיהו-שרעבי את התקציב המיועד להחזקת המועדון, שכלל שכר דירה, מאור, עיתונים ומימון מסיבות, ובסך הכל 184 לא"י לשנה.⁷⁹ בנוסף לפעילויות לילדים התקיימו בו גם פעילויות לנוער ולמבוגרים. הניסיונות לקרב את התושבים למוסדות ההסתדרות הביאו להשקעת הון רב בבניית בית התרבות שנחנך בספטמבר 1946, ובו אולם עם 300 מקומות ישיבה, שני חדרים קטנים ומרתף. לאחר פתיחתו רוכזה בו כל פעילות ההסתדרות בשכונה.⁸⁰ ב'מערכות מועצת פועלי תל אביב', ביטאונה של המועצה, נכתב כי ניסיונותיה למסד פעילות בשכונה נתקלו בעוינות המוכתרים 'וכנפיות ההרס וההפקר'. מנקודת מבט של הביטאון 'הקבוצות הראקציונריות מבין חוגי רודפי הבעצ ורודפי השלל הפוליטי' חשו מאוימים על ידי נוכחות ההסתדרות, ופתחו במלחמה על בית התרבות שהקימה. 'אמצעי הלוחמה' כללו יידוי אבנים, התפרצות לאספות, הכאת פעילים, שבירת דלתות וניפוץ חלונות. בתגובה לכך ארגנו חברי ההסתדרות 'פלוגות משמר'.⁸¹

ניתן לשער כי לצד האכזבה מההסתדרות ומוסדותיה, עוררה האכזבה מעיריית תל אביב שבראשה עמדו 'הציונים הכללים' סלידה מה'חוגים האזרחיים', שנתפשו גם כבעלי רכוש.

74 מישראל ישעיהו למ' (מרכזי) נמירובסקי (לימים נמיר), מועצת פועלי ת"א, הוועדה לענייני עדות המזרח, 19.2.1941, ארכיון תנועת העבודה (להלן: את"ע), ב IV-250-72-1-1024.

75 'פרטיכל האסיפה הכללית של חברי ההסתדרות בשכונת ה"תקווה"', 27.12.1941, שם, IV-250-72-1-1035.

76 שם.

77 שם.

78 'מועדון התקווה בהתפתחותו', הצפה, 21.1.1944.

79 את"ע, IV-250-72-1-1035.

80 הבית נחנך באירוע הגיגי שהתקיים ב-8.9.1946. שם, IV-250-72-1-418 A.

81 מערכות מועצת פועלי תל-אביב יפו תש"ח-תשט"ז, 1948-1955, תל אביב 1957, עמ' 372.

כך קרה ששוליות התושבים, יחד עם מיקומה של השכונה ליד הכפרים סלמה ויאזור, הובילה – בדומה לשכונות ספר אחרות – גם להזדהות של התושבים עם הימין היישובי ולפעילות ענפה של ארגוני הפורשים בשכונה. הלל כהן גורס שבימי המרד הערבי הוביל חוסר האמון של בני עדות המזרח בהנהגת תנועת העבודה – שנוצר בין היתר משום שרבים מהם התגוררו בתפר שבין אזורי מגורים יהודיים לערביים או באזורים מעורבים – למציאת בית פוליטי באצ"ל. קסמו להם הנתק של התנועה מההסתדרות ומההנהלה הציונית, שדחו את המזרחים בשנים קודמות, והחתייה שלה תחת עקרון ההבלגה של הסוכנות היהודית ו"ההגנה".⁸² זאת ועוד, בשנות ארבעים היה קל יותר לחברי המחותרות לפעול באזורי השוליים של העיר, שהפיקוח עליהם היה רופף.

האצ"ל מצדו הציג את שכונת התקווה כמרחב שהופקר על ידי ההגנה ומצוי לכן באחריותו. למשל, ב־8 בדצמבר 1947, מיד אחרי שהשכונה הותקפה על ידי כוחות ערבים-פלסטינים, נסעו חברי אצ"ל באופנועים ומשאיות ברחבי תל אביב והכריזו: 'הצילו את שכונת התקווה! תנו עזרה. מהר. שוחטים יהודים! ההגנה אינה עושה מאומה! חלקו נשק!'⁸³ לטענת האצ"ל דחקה אותו ההגנה מהעמדות בשכונה ולכן היא הופקרה. ההגנה מצידה האשימה את האצ"ל בניסיון לגרוף הון פוליטי בעת ההתקפה, תוך פגיעה בלכידות העורף ובמאמץ המלחמתי.⁸⁴ בניגוד לאהדה שגילו חלק מהתושבים לארגוני הפורשים ולגישתם המיליטנטית, התופעה של פעילות כלכלית סמיי-חוקית בשכונת התקווה, שהייתה קשורה בקשר כל ינתק במגע עם שבין אנשי השכונה לשכניהם בכפרים ולסוחרים הערבים, מעידה שהאינטרסים הכלכליים המקומיים התעלו במובנים מסוימים על אלה הלאומיים. העימות הלאומי שהחל בסוף 1947 הביא לכך שהקהילות היהודית והערבית התאמצו לנתק את קשרי המסחר שביניהן, והצהרות על חרם מטעם הנהגותיהן זכו לתמיכה עממית בשני הצדדים. מהלך זה כלל גם החרמה של סוחרים בשר ערבים, שהיו אחד ממקורות האספקה העיקריים של בעלי חיים לשחיטה (לצד בשר קפוא ומשומר מיבוא), והיה בכך ויתור כואב לחברה שבשר נחשב בה למצרך בסיסי.⁸⁵ כשהדל המסחר בין שתי הקהילות צנחו מחירי הבשר ביפו, והדבר פגע קשות בסוחרים הערבים.⁸⁶ בפועל, סחר בשר בין יהודים לערבים המשיך להתקיים גם במהלך 'המלחמה הבין קהילתית' – השלב הראשון של מלחמת 1948, מדצמבר 1947 ועד מאי 1948 – שעיקרו עימות בין היישוב היהודי לערבים תושבי הארץ.⁸⁷ הפריפריה

82 הלל כהן, שונאים: סיפור אהבה, ישראל 2022, עמ' 136.

83 'פרובוקציה של אצ"ל', משמר, 9.12.1947.

84 משה נאור, בחזית העורף: תל-אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות, ירושלים 2009, עמ' 203-204.

85 Orit Rozin, 'Craving Meat During Israel's Austerity Period, 1947-1953', in: Anat Helman (ed.), *Jews and Their Foodways Studies in Contemporary Jewry*, New York 2015, pp. 65-88 (להלן: רוזין, השתוקקות). על השלכות האיסור על היישוב היהודי בכלל ראו: 'איסור השחיטה אינו מוצדק – ומסייע לספסרות', הצפה, 21.8.1947.

86 רוזין, השתוקקות, עמ' 70.

87 נמרוד הגלעדי, השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית: ממלחמת העולם השנייה ועד

העירונית בכלל, ושכונת התקווה בפרט, היו באותה עת צינור להעברת בשר בשוק השחור לתל אביב.⁸⁸ פקחים עירוניים, עובדי בתי מטבחים ושוטרים סיירו בשכונות הדרום בחיפוש אחר משחטות 'שחורות'.⁸⁹ בינואר 1948 הם גילו במרכז שכונת התקווה חמישים ראשי בקר שחוטים, וכשביקשו להחרימם הותקפו על ידי כמאה אנשים, קצבים ועובדי אורח שבאו לעזרתם. בתגרה שהתפתחה נפצעו ארבעה מעובדי בית המטבחים, והשוטרים נאלצו לירות באוויר. חלק מהבשר הוחרם.⁹⁰ באותו חודש נשפט קצב משכונת התקווה על מכירת בשר גמלים חולים שנקנו מסוחר ערבי בחדרה ונשחטו מצפון לירקון.⁹¹ המאבק בסוחרים והפשיטות של הרשויות לא פגעו, ככל הנראה, בשגרת המסחר בבשר, ובפברואר 1948 עדכן הצפה על החיים בשכונה:

'סוד הוא לכל ברור' שבשכונה זו שוחטים בשר יום-יום ומוכרים לכל דכפין אם כי במחיר הגון. אמנם מחולקות הדעות בנוגע למקורו של הבקר הנשחט, אם ממושבות עבריות או מכפרים ערביים ומוכרי הבקר מפרישים 'מס לוחם' לכנופיות. מסתבר שמכאן ומכאן. אך לרברי הכל – שוחטים. והשכונה דואגת לא רק לאספקה עצמית אלא גם בשביל שכנתה – הגבירה תל אביב רבתי.⁹²

באמצע מרץ 1948 הוזעקו אנשי ביטחון לבית המשפט העירוני למלחמה בספרות, לאחר שקצב משכונת התקווה, שהואשם במכירת בשר שלא נשחט בבית מטבחים, התפרץ נגד השופטים.⁹³

היחסים בין תושבי שכונת התקווה לסוחריו הבשר הערבים ולתושבי הכפר סלמה הסתיימו במלחמת 1948, במיוחד אחרי שכוחות ההגנה כבשו את הכפר באפריל אותה שנה.⁹⁴ לענייננו חשובה נכונותם של תושבי השכונה לשתף פעולה עם סוחריו בשר ערבים, להגן על מוכרי הבשר הלא-מפוקח, לתקוף פקחים ולסייע לקרוביהם ושכניהם שעסקו

לימי הצנע, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2011 (להלן: הגלעדי, השוק השחור), עמ' 213–214.

88 באזור תל אביב היו השכונות כרם התימנים, שכונת התקווה ושכונת שפירא מוקדי המסחר המרכזיים של השוק השחור בבשר, שם, עמ' 228. כך למשל, שלושה אחים תושבי השכונה הועמדו למשפט על שחיטת פרה ללא אישור של המפקח על המזונות ביוני 1949: '3' חודשי מאסר ל"שוחט", על המשמר, 7.3.1950.

89 על מסחר בבשר במהלך מלחמת 1949 ראו: הגלעדי, **השוק השחור**, עמ' 230, 246.

90 'תגרה בין המשטרה ו"קצבים" בשכ' "התקווה", על המשמר, 8.1.1948.

91 הגלעדי, **השוק השחור**, עמ' 227, הערת שוליים 488 המפנה להארץ, 1.1.1948.

92 'באחד מפרבריה של תל אביב', הצפה, 22.2.1948.

93 'קצב מתפרץ נגד שופטי ביה"ד למלחמה בספרות', המשקיף, 18.3.1948.

94 במרץ 1948 עוד היו בכפר 4,000 תושבים. הגירוש הסופי של תושבי סלמה התרחש באפריל 1948, במבצע 'חמץ'. ארנון גולן, שינוי מרחבי – תוצאת המלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1948–1950, קריית שדה בוקר 2001, עמ' 86.

במסחר. זו מלמדת על היעדר הזדהות או על הזדהות חלקית בלבד עם מוסדות היישוב ועם המטרות שהציבו. את פריחת השוק השחור בשכונת התקווה ומאבקם של תושביה (כמו גם של תושבי שכונות הספר האחרות בתל אביב) ברשויות האכיפה, היה ניתן לפרש כביטוי לאינדיבידואליזם ואינטרסנטיות; אך לדעתי – בחינה של פעילות זו בהקשר הרחב מלמדת על סולידריות חברתית גבוהה בין תושבי השכונה עצמם, שהיו מוכנים להיאבק יחדיו ולהגן אחד על השני מרשויות החוק. סולידריות זו הושתתה על הקהילה המקומית ונבעה מתפיסת האזרחות השכונתית, שאותה היא לא רק הדירה אלא גם העצימה. בנוסף, היא גילמה אזרחות מרדנית שהציבה סדר יום מקומי חלופי שבמרכזו האינטרסים המקומיים ולא בהכרח אלה העירוניים או הלאומיים.

אפילוג: מהמרחב השכונתי אל המרחב הלאומי, ובחזרה

בשנים האחרונות ראו אור מחקרים שונים שערערו על מרכזיותה של ההזדהות הלאומית והציגו את ההזדהויות המקומיות לפני הקמת המדינה כהיברידיות, מרובדות וקשורות לכסיס דתי, אתני-עדת, מקומי ובשלהי התקופה העות'מאנית אף אימפריאלי. במאמר זה הצעתי להעמיד את ההיסטוריה המקומית-שכונתית של החברה היהודית בפלשתינה-א"י המנדטורית כערוץ לבחינת ההתנסות העירונית והחברתית לפני הקמת המדינה, דרך התמקדות במקרה בוחן של שכונות השוליים בתל אביב. הראיתי שהיחידה השכונתית מאירה פן אחד של מבנים חברתיים, קהילתיים ומקומיים שתפקדו במקביל או בנוסף ליצירת מרחב לאומי ועירוני. טענתו העיקרית של המאמר היא שבשכונות, ובפרט בשכונות שוליים, התקיימה אזרחות שכונתית שגילמה רובד של הזדהות מקומית. היא השתקפה באופן מובהק בפעולותיהם של ארגונים קהילתיים מאחדים – הוועדים המקומיים – שהתקיימו כמעט בכל שכונה, אך גם בפעולות אזרחיות מסוגים שונים. מאחר שמרחב המגורים חפף, לא אחת, מאפיינים הזדהותיים אחרים כמו מעמד, מוצא ושיוך פוליטי, שיקפה פעילותם של הוועדים גם את ההצטלבות בין אינטרסים מקומיים לאינטרסים שנבעו ממרכיבים הזדהותיים אחרים של התושבים.

בשכונות החדשות, שנבנו בתקופת המנדט בערים הגדולות לבני המעמד הבינוני ולחברי הסתדרות העובדים, ושהיו בהגדרתן מרחבי מגורים יהודיים, פעלו הוועדים בצורה אפקטיבית מול הממשל המנדטורי והעירונית, במטרה לקדם אינטרסים מקומיים. גם בשכונות השוליים, שבהן התגוררו חסרי האמצעים ושנבנו לא פעם בלא תכנון מראש או שתוכננו בצפיפות רבה, פעלו ועדים בצורה עקבית ועיקשת.

בחינת היחסים בין הוועדים והתושבים בשכונות השוליים של תל אביב – הן הוותיקות שצורפו בחלקן לתל אביב בראשית שנות העשרים, הן אלה שהוקמו במחצית השנייה של שנות העשרים, והן שכונת התקווה שנבנתה במחצית השנייה של שנות השלושים – לבין עיריית תל אביב או מוסדות שונים שייצגו את הנהגת היישוב, מעידה על כוחם של הוועדים המקומיים ומרכזיותה של האזרחות השכונתית. זאת ועוד – בחינת השכונות הללו, שאוכלסו

בעיקר בספרדים ובבני עדות המזרח, חושפת גם תחושות של קיפוח והדרה בקרב קבוצות שונות שסברו שהן מקבלות יחס מפלה במרחב העירוני. היא מלמדת כיצד התבטאו מתיחויות בחברה היישובית בזירה העירונית-שכונתית. הפעילות המקומית שיקפה את קיומה של סולידריות שכונתית, שלא בהכרח חפפה לסולידריות עם הקולקטיב הלאומי או העירוני. היא ביקשה גם לערער על הסדר העירוני הקיים ולדרוש זכויות לתושבי השוליים העירוניים, ובמובן זה גילמה לא רק אזרחות שכונתית אלא גם את מה שהולסטון כינה אזרחות מרדנית. מחקרים קודמים, ובפרט אלה המתמקדים ביהודים ספרדים ובני עדות המזרח, מעלים שבתקופת המנדט הבריטי התקיימו היבטים שונים של שיתוף פעולה וחיים משותפים בין יהודים לערבים לצד עימות גובר בין שתי הקבוצות הלאומיות שבעקבותיו התעצמה ההזדהות הלאומית על פני הזדהויות אחרות. בחינת הפעילות האזרחית ברמת השכונה מעידה שהרובד המקומי פעל במקביל להתפתחויות במישור הלאומי, ובהשפעתן. שכונות השולים בתל אביב היו לא אחת אתר למגע ומפגש בין יהודים לערבים, ואף למגורים מעורבים, ופעילותם של ועדי השכונות והתושבים הייתה כרוכה בין היתר ביחסים בין הקבוצות. ככל שהתעצם הסכסוך הלאומי, בפרט בעקבות אירועי 1921, 1929 והמרד הערבי בשנים 1936-1939, הפכה המתיחות המקומית לחריפה. למרות שהיא השתמרה לאורך תקופת המנדט, ההזדהות המקומית בשכונות מעורבות יהודיות-ערביות לא צלחה לרוב את התפתחות ההזדהות הלאומית וההיפרדות הלאומית, ובסוף התקופה כמעט שחדלה מלהתקיים.

האזרחות השכונתית, הנשענת על זהות עם אינטרסים מקומיים ביותר, חושפת איך התבססו בתקופת המנדט מסגרות ההזדהות המקומיות והמצומצמות של החברה העירונית בתל אביב על הפרדות גאוגרפיות, אתניות ומעמדיות. הפרדות אלה מצביעות על פיצול ברמה הלאומית והעירונית. בד בבד, ההתרחשויות בזירה השכונתית מלמדות על הזיקה העמוקה שלהן להתעצבות הקולקטיב הלאומי.

מאמר זה התמקד בנקודת המבט היהודית ובזיקה שבין התפתחותו של היישוב היהודי בתקופת המנדט, ובפרט בהתפתחותה של תל אביב כמרכז החברתי, לבין היחסים הפנימיים בתוך היישוב. מחקר עתידי עשוי לבחון את דמותה של האזרחות השכונתית בערים מרכזיות אחרות, כמו ירושלים וחיפה, וכן בחברה הערבית המנדטורית, וגם לברר איזו צורה לבשה האזרחות השכונתית בשנים שלאחר הקמת המדינה.